

El cartellisme a Barcelona i a València, des de finals del segle XIX fins al 1939

Santi Barjau*

Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona

Rebut 29 gener 2019 · Acceptat 15 octubre 2019

RESUM

Des de final del segle XIX, les ciutats de Barcelona i València són centres importants del cartellisme gràcies a unes indústries gràfiques especialitzades i a un gran nombre d'artistes que exploren les seves capacitats publicitàries, sempre atents a les novetats i amb una gran qualitat. El cartell modern va tenir, en ambdues ciutats, una utilització comercial, institucional o política. Destaquen especialment la gran quantitat de cartells que s'hi produeixen durant la Guerra Civil espanyola (1936-1939).

PARAULES CLAU: publicitat, cromolitografia, arts gràfiques, Modernisme, Guerra Civil

INTRODUCCIÓ

Les ciutats de Barcelona i València han estat, i són encara, dos centres importants de les arts gràfiques a Europa. Orgulloses de la tradició pròpia, són nuclis on la passió pel disseny gràfic i la publicitat es viu intensament. Els antecedents d'aquesta situació actual remunten al darrer terç del segle XIX, quan diverses condicions econòmiques i tècniques, però també l'evolució de la comunicació en les ciutats modernes, van afavorir el naixement del cartell publicitari a tot color, en un procés que trobem també a totes les grans ciutats europees i americanes.

En efecte, les dues ciutats mediterrànies van experimentar durant el segle XIX un progrés econòmic que en va afavorir el creixement urbà i la consolidació com a capitals dels respectius territoris de Catalunya i el País Valencià. En el cas de Barcelona, com a capdavantera d'un entramat de ciutats petites i mitjanes, el pes de la indústria tèxtil no ha de fer oblidar l'existència d'altres sectors de producció, com per exemple l'edició, la construcció o la metallúrgia, al mateix temps que una important indústria de transformació agroalimentària.

Al País Valencià, el pes del sector agrícola s'ha deixat sentir més sovint, fins al punt de mitificar com a símbols propis la famosa taronja valenciana i una iconografia basada en els productes de l'horta que, en rigor, només és representativa de la zona del voltant de la ciutat de València. La industrialització valenciana, en canvi, té orígens

remots en les manufactures de ceràmica, però sobretot, com a Catalunya, hi van tenir una gran importància els productes tèxtils com la llana i la seda, sense oblidar altres àmbits com la fabricació de calçat i la indústria del moble i, més tard, la de joguines.

En tots dos casos, van ser importants centres exportadors, en especial cap als mercats espanyol i hispanoamericà, i també van tenir una destacada vida comercial, amb petites botigues o grans magatzems, que van afavorir la implantació de tècniques publicitàries. Aviat es converteixen en focus importants del sector terciari, amb tota mena d'empreses de serveis, i encapçalen la primera eclosió del turisme, que arriba des del nord d'Europa i Amèrica del Nord atret pel bon clima, la varietat dels paisatges i la riquesa cultural. Barcelona i València, amb les respectives costes i *hinterlands*, encapçalen, amb Mallorca i el conjunt de les illes Balears, una oferta turística que tindrà en els cartells un destacat element de promoció.

Tot i que Catalunya i el País Valencià tenen una llarga tradició editorial, amb la instal·lació d'impressors des dels temps dels incunables a la segona meitat del segle XV, i que l'una i l'altra van tenir impremtes a les ciutats mitjanes, la realitat és que la producció de grans cartells cromolitogràfics, que són els que ens ocupen, es va concentrar a les dues capitals. Tant a Barcelona com a València hi havia un nombre important de tallers ben preparats i receptors de les tècniques que anaven evolucionant.

A més, les dues ciutats van ser conegudes per la nombrosa activitat artística, amb un gran contingent de dibuixants, pintors i fotògrafs formats a les prestigioses acadèmies d'art (a Barcelona, l'Escola de Llotja; a València, l'Acadèmia de Sant Carles) o en altres centres privats.

* **Adreça de contacte:** Santi Barjau. Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona. La Casa de l'Ardiaca. Carrer de Santa Llúcia 1, 08002 Barcelona. Telèfon: +34 932 56 22 55. E-mail: santibarjau@gmail.com

Molts d'aquests creadors trobaven una sortida professional en el camp publicitari. Entre les dues ciutats s'establí una relació estreta, sobretot en un sentit: Barcelona va esdevenir un destí atractiu per a creatius d'altres latituds i hi ha un nombre important de valencians (i alguns balears) que s'hi estableixen d'una manera temporal o permanent.

Per aquestes causes i moltes més, les dues zones van ser considerades a l'avançada de la modernitat a l'Estat espanyol.

ORIGEN DEL CARTELL MODERN

El naixement del cartell modern, a les darreres dècades del segle XIX, va lligat als primers passos, encara intuïtius, de la publicitat, que evoluciona a partir dels anuncis per paraules a la premsa i del pasquí de carrer impresos amb tipografia i que, com a molt, incorporaven petits gravats en blanc i negre. L'evolució de les tècniques gràfiques, amb el desenvolupament de la cromolitografia, va permetre la producció d'impresos a tot color i de grans dimensions, cosa que va conduir a desenvolupar la tipologia dels cartells, que resultaven altament atractius enmig del caos de la ciutat moderna. Es tractava d'una tècnica laboriosa (uns tècnics especialitzats havien de traspasar el dibuix creat per l'artista a la pedra litogràfica i, més tard, a la planxa de zinc, en tantes unitats com colors es volien imprimir). Més tard, el progrés tecnològic va permetre aplicar la fotografia al procés d'impressió.

Aquests elements materials i una conjunció adequada de les condicions socials i econòmiques van convertir el cartell en un mitjà triomfador als països desenvolupats d'Europa i Amèrica. França, i sobretot París, va ser percebuda com un dels nuclis principals de l'auge d'aquesta tipologia gràfica: les obres de Jules Chéret, cap a 1880, i sobretot de Toulouse-Lautrec, creador d'alguns cartells memorables per a cabarets de Montmartre, des del 1891, van ser admirades internacionalment. En pocs anys, el cartell modern va triomfar a Bèlgica, Alemanya, Itàlia, el Regne Unit o els Estats Units.

A Espanya existia una tipologia pròpia de cartell per a les corregudes de toros inicialment basada només en textos tipogràfics acompanyats algun cop de petites il·lustracions, però l'arribada de la tècnica cromolitogràfica en va permetre la reconversió en uns cartells de gran format, amb escenes tòpiques i un ús despreocupat dels colors, que van tenir una gran acceptació a l'estranger. Eren semblants els cartells de fires i festes, també amb formats allargats verticalment, ocupats per tirallongues de text.

És difícil assenyalar una data concreta per a l'inici d'una història del cartell. A Barcelona, Josep Lluís Pellicer fa un cartell de dibuix acadèmic per a l'Exposició Universal de 1888 i en els anys posteriors elabora uns cartells epigràfics per a les exposicions municipals d'art. Mentrestant, Josep Pascó fa un gran cartell per a les Festes de la Mercè de 1892 en el qual els textos se superposen a una gran imatge de la caravella de Colom en l'any del quart

centenari del descobriment d'Amèrica. També a València, el 1888, trobem un cartell per a les fires d'estiu amb una figura femenina que personifica la ciutat, obra convencional d'artista no identificat, tendència que continua durant la dècada de 1890.

EL CARTELL MODERNISTA

No serà fins a final del segle XIX, amb les manifestacions inicials del Modernisme gràfic, que aniran apareixent els primers cartells amb els criteris més avançats de preponderància de la imatge i text reduït a la mínima expressió. Els conreadors d'aquesta síntesi visual, procedents sobretot del món de la pintura o de la il·lustració de premsa, es van començar a dedicar d'una manera esporàdica a les tasques publicitàries esperonats per exemples que els arribaven d'Europa i els Estats Units.

El primer cartell modern fet a Barcelona es considera que és obra d'Alexandre de Riquer per anunciar l'Exposició de Belles Arts i Indústries Artístiques del 1896. Riquer havia viatjat a Londres, on va conèixer els postulats de l'Aesthetic Movement i de les Arts & Crafts, i admirava també els cartellistes nord-americans, com ara Edward Penfield i Will Bradley, les obres dels quals va col·leccionar. En els seus cartells, d'esperit simbolista, posa en escena figures femenines d'aire medieval, amb un dibuix simplificat i de contorns marcats, en conjunts d'una gran profusió decorativa, com *Salón Pedal* (1897) o *Mosaicos Escofet-Tejera y C^a*, que imita un plafó ceràmic.

Al seu costat, l'altre gran nom del cartell modernista català és el pintor Ramon Casas. Format a París, posa la seva facilitat per al dibuix del natural al servei dels seus cartells, com el famós anunci per a l'Anís del Mono (1898), o el que anunciava l'aparició de la revista cultural *Pèl & Ploma*, finançada per ell mateix (1899); altres vegades explota la vena caricaturesca, com en el cartell per als *Putxinellis 4 Gats* (1898), per a la cerveseria on es reunien els modernistes i que Picasso va freqüentar. Més tard, Casas va aprofitar les possibilitats tècniques de la impremta per reproduir fidelment els seus dibuixos al carbó en diversos cartells, com ara el sorprenent *Sífilis*, del 1900. Al costat de Casas, destaquen els seus companys Santiago Rusiñol, pintor i escriptor, que va fer dos bons cartells per anunciar les seves obres literàries, i Miquel Utrillo, bàsicament crític d'art i historiador, que va col·laborar amb Casas en un parell de cartells i que té una breu producció pròpia.

Potser el cartellista més prolífic del Modernisme català va ser Antoni Utrillo, cosí de l'anterior. Era propietari d'una empresa de litografia on es van estampar molts dels cartells dels seus coetanis i d'on també sortien els seus treballs de dibuix amable i simplificat, amb influències internacionals, com *Real Club de Regatas* o *Manteca Esbensen*. Altres impressors que també van dibuixar cartells notables van ser Adrià Gual, important home de teatre que va conrear el simbolisme gràfic, i Carles Barral Nualart. L'escola catalana del cartell modernista, centrada a Barcelona,

també va tenir altres noms notables, com ara Manuel Feliu de Lemus, Josep Llaverias i Francesc de Cidón, que sap jugar amb els espais en blanc amb un dibuix sintètic, emparentat amb els britànics Beggarstaffs.

Tots ells van ser apreciats a l'estranger entorn de 1900: les revistes especialitzades angleses (*The Poster* i *The Poster Collector's Circular*) i franceses (*La Plume*) van comentar amb entusiasme l'aparició dels cartellistes catalans. Durant una breu etapa també van sorgir alguns col·leccionistes com Lluís Plandiura, que van reunir i exposar públicament una gran quantitat de cartells catalans i internacionals. En alguns casos, autors estrangers van fer treballs per a clients catalans, com el cartell *Barcelona ciudad de invierno* (1909), fet per John Hassall com a resultat d'un concurs, o els nombrosos encàrrecs fets a l'italo francès Leonetto Cappiello (per als magatzems El Siglo, l'aigua de Vilajuïga, les pastes Gallo o els pianos Ortiz & Cusó...). La comunió internacional va durar poc, però.

Un cop consolidada la novetat als carrers, el cartellisme català es va establir com a mitjà publicitari preferent, sobretot per a funcions comercials i institucionals. I tot i que en menor mesura, també es va cultivar en les altres ciutats de Catalunya.

Pel que fa al País Valencià, el Modernisme arriba a les arts gràfiques de la mà d'Artur Almar, autor d'un cartell per a la fira de juliol de 1898 que incorpora elements de l'Art Nouveau més internacional, i bàsicament de Josep Mongrell, que el 1901 encara firmava un treball convencional per a la fira, però que des del 1902 ofereix una sèrie de cartells amb figures femenines monumentals i altament decoratius, com el de la Fira de Xàtiva, els commemoratius de la coronació del rei Alfons XIII i del quart centenari de la Universitat de València, però sobretot els de les fires de juliol de 1902 i 1903. També és autor de cartells genèrics per a festes populars, amb uns espais en blanc que cada ciutat podia omplir amb les dades concretes de l'esdeveniment i que van tenir un gran èxit: se'n coneixen diversos models, com un que mostra dues figures femenines, una de les quals una Fama alada, unides per una garlanda de roses, o bé un altre amb un banderer a cavall, tots dos de la primera dècada del segle. Establert més tard a Barcelona, Mongrell va destacar com a professor de l'Escola de Belles Arts, on va deixar petja per la seva capacitat pedagògica.

Al seu costat, destaquen els cartells de Vicent Climent, com el que anunciava l'exposició regional de València del 1909, plenament pictòric. Aquest autor també va fer algun cartell per a Barcelona, on era professor de l'Escola de Belles Arts, com el treball correcte i acadèmic per a l'Exposició Internacional d'Art de 1911.

L'ESCLAT DESCONEGUT DE L'ART DÉCO

La dècada dels anys deu i bona part dels vint del segle passat són una etapa sovint menystinguda del cartell català i valencià, tot i que es tracta d'un moment en el qual el desenvolupament del cartellisme assoleix unes cotes altíssi-

mes de qualitat gràfica, en sintonia amb la modernitat internacional i, al mateix temps, amb trets propis que el distingeixen del que es feia en altres països. En efecte, els cartells d'aquesta etapa incorporen progressivament les característiques del que hem convingut a anomenar Art Déco, en la seva primera formalització, altament decorativa, de cromatisme exacerbada, amb elements d'exotisme i un cert refinament, però al mateix temps, sobretot a Catalunya, es desenvolupa un corrent autòcton, el Noucentisme, que buscarà models clàssics i composicions sobries. Els dos corrents conflueixen sovint.

És en aquests anys que la relació entre València i Barcelona es torna més fluïda. Nombrosos cartellistes valencians s'estableixen a Barcelona, atrets per la seva important indústria gràfica; d'altres, sense sortir de València, treballen per a la capital catalana.

Un dels artistes que s'ha considerat característic del corrent noucentista té, malgrat tot, una evolució notable que no permet encasellar-lo: es tracta de Francesc Galí, dibuixant i muralista destacat, i també pedagog notable (Joan Miró va ser deixeble seu). Els seus primers cartells presenten una esplendor cromàtica sovint amb tints planes sense perfilar i amb ombres de colors irreals, com el de les festes de primavera de 1910 a Barcelona, el que anunciava la revista *Vell i Nou* o el de la campanya de lluita contra les mosques, amb una imatge tètrica i impactant. Aviat, però, Galí desenvolupa un estil característic amb figures femenines que floten en l'espai del cartell (Exposició de la Indústria Hotelera, Orquestra Pau Casals) que aviat evoluciona cap a una simplificació Art Déco en els dos cartells per a l'Exposició Internacional de Barcelona del 1929.

Un recorregut similar fa l'altre gran artista del Noucentisme, Josep Obiols, també gravador i muralista, des de l'icònic cartell de 1921 per a l'Associació Protectora de l'Ensenyança Catalana, amb la imatge del vailet responsable que va a l'escola, d'aire neopopular, o el de la Setmana Hotelera de 1930, amb un dels angelets característics del pintor, fins als treballs més simples per a les festes de primavera de Barcelona de 1934 o el congrés de musicologia de 1936.

Altres autors notables d'aquest període a Barcelona són el ninotaire i pintor Feliu Elias «Apa»; el refinat Robert Cartes, d'obra breu i poc coneguda; l'especialista en cartells per a curses d'automòbil i motocicleta Antonio García, que plasmava amb un gran dinamisme els vehicles a tota velocitat; el ja esmentat Cidón, que manté el seu estil sintètic, ara proper al britànic Tom Purvis, en els cartells per als magatzems El Siglo, i que s'estableix a Tarragona abans d'acabar a Saragossa; Gaspar Camps, que després d'uns inicis modernistes, en l'òrbita de Mucha, posa el seu dibuix al servei de la publicitat de productes elegants; Vicenç Nubiola, especialitzat en els cartells de temàtica agrícola; els membres de la família Jener (el pare, Eduard Jener Casellas, firma des del 1913 cartells coloristes per a les regates del port de Barcelona i d'altres per a la plaça de toros; amb el seu fill, Eduard Jener González, treballa per a l'empresa de perfums Myrurgia en uns dissenys Art

Déco plens de sofisticació; un altre fill, Juli Jener, està actiu els anys trenta amb diversos cartells de dibuix simplificat, i Pere Montanya, lligat a la impremta Seix & Barral des de 1909, que farà cartells per a curses automobilístiques, regates, la primera exposició d'automòbils de 1920 o anuncis per al cava Freixenet. Un altre nom destacat, que retrobarem als anys trenta, és Francesc Fàbregas, que el 1920 ja despunta amb el cartell d'una exposició de paisatges i el 1922 guanya un concurs per anunciar el conyac Sorel amb una figura femenina amb un típic vestit d'andalusa plasmat amb taques planes de color. Després d'una etapa a l'Argentina, on treballa amb un gran èxit, torna un temps a Barcelona, on presideix l'Associació de Cartellistes abans de passar definitivament al país sud-americà.

Els valencians establerts a Barcelona són Lluís Garcia Falgàs, autor del cartell per als tints Iberia (1920), tot un clàssic de la publicitat amb la figura d'una nena que sosté cintes tenyides de diferents colors, i que continuarà actiu tota la Guerra Civil, i el seu cunyat Pasqual Capuz, de qui destaquem el cartell per al carnaval barceloní de 1917, el de l'exposició d'art de 1920, amb un cromatisme que l'emparenta a la pintura d'Anglada Camarasa, els de la Fira de Mostres de Barcelona, en què va repetint any rere any el mateix disseny amb canvis en la tècnica de representació, o el que anunciava els esdeveniments esportius de l'Exposició Internacional de 1929, ja amb la figura més simplificada i el fons reduït a unes franges de color pla. El nom més destacat de la colònia valenciana a Barcelona és segurament Josep Segrelles,¹ autor de cartells com el de la cursa d'hydroavions (1920), en què un aparell volador llisca sobre unes onades enfurides; el del 25è aniversari del Futbol Club Barcelona (1924) o nombrosos cartells turístics i de curses de motor. Il·lustrador reconegut internacionalment (va treballar als Estats Units), també fa treballs notables per a València, com el primer cartell per a les Falles, la festa del foc de la capital valenciana (1929).

No podem oblidar noms com Carlos Ruano Llopis, considerat un dels autors més destacats de cartells taurins que va produir en grans quantitats per a la impremta Ortega de València fins que el 1934 va marxar a Mèxic; Amadeu Desfilis, autor del cartell *Valencia, playa del Mediterráneo* (1920?), amb la imatge de la dona amb vestit tradicional, flors i taronges, i Artur Ballester, que el 1926 fa el primer cartell per a la festa del dia del llibre. Una jove promesa va ser Antoni Vercher, que morí amb només trenta-tres anys després de fer cartells com el de la fira de València del 1920 amb la figura femenina seminua i en un entorn de flors de pur aire Art Déco, un cartell per al Patronat Nacional del Turisme amb un paisatge valencià amb la típica barraca i el de les Falles de 1932.

LA GENERACIÓ DE LA SEGONA REPÚBLICA I EL CARTELL DE LA GUERRA CIVIL

La generació de la Segona República espanyola, activa sobretot als anys trenta, va fer una obra interessant i origi-

nal, plenament moderna. La majoria dels seus components van iniciar-se en la publicitat comercial, però l'esclat de la Guerra Civil (1936-1939) els va abocar al cartellisme polític i bèl·lic. Es tracta d'unes obres molt recordades i valorades, però representen el final d'una etapa que, per a molts autors, va significar també l'exili o el silenci interior sota la dictadura del general Franco. Aquests cartellistes van començar a donar els fruits més assaonats cap a 1925 i es van consolidar entorn de l'Exposició Internacional de Barcelona de 1929, de manera que van poder fer obres de maduresa a l'arribada de la República, el 1931, amb els aires de renovació que va comportar a tots nivells, especialment notables a València.

En realitat, el fotògraf Gabriel Casas s'havia anticipat a les eleccions municipals de 1931, que van precipitar la proclamació de la República, amb una sèrie de sis cartells amb la tècnica del fotomuntatge. El cartell fotogràfic s'obrirà pas a poc a poc i tindrà més importància amb l'esclat de la Guerra Civil, tot i que les obres basades en el dibuix encara seran predominants durant anys.

Encara als anys vint havien fet obres excel·lents alguns cartellistes, com l'elegant Gerard Carbonell, el rigorós Lluís Muntané o el tendre Evarist Móra, autors de cartells per a les campanyes d'acció social d'una entitat d'estalvi, la Caixa de Pensions. Josep Alumà, que el 1919 ja triomfava amb el cartell del ball del Reial Cercle Artístic al teatre del Liceu, s'especialitza en els espectacles més populars del barri barceloní del Paral·lel: destaquen els anuncis per a les revistes *Cri-cri* (1922) i *Charivari* (1927), que mostren la seva evolució des d'un Art Déco exòtic i decorativista fins a un altre de més simplificat i dinàmic. El valencià Ernest Guasp, autor de caricatures innovadores, al caire de l'abstracció, també fa alguns cartells teatrals notables, de dibuix suggerit amb taques de color.

El capdavanter de la nova etapa a Barcelona va ser Josep Morell,² que es va especialitzar en el cartell turístic, amb evocacions de paisatges sovint reduïts a formes geomètriques amb perspectives forçades i composicions diagonals i dinàmiques (*Girona, la ciutat de pedra*, 1932), i que també va excel·lir en el cartell comercial (*Philco*) i polític (*No passaran!*).

El cartellisme dels anys trenta té altres bons representants, com ara J. L. Rey Vila, que firma amb el seu nom els excel·lents cartells per a la botiga de modes Santa Eulalia i amb el pseudònim «Sim» els cartells més combatius de la guerra; Joan Queralt, que introdueix un Art Déco depurat i constructivista, amb ús de l'aerògraf, i Enric Moneny, especialitzat en el cartell turístic, sobretot per a la localitat costanera de s'Agaró, i de qui destaquem el cartell per a l'Exposició del Turisme i els Esports de 1934 amb la imatge esquemàtica d'una gran oreneta que esdevindrà el símbol de l'Oficina de Turisme de Catalunya.

La celebració de l'Expo de 1929, però també la convulsa situació política internacional, va afavorir l'arribada de diversos autors centreeuropeus, com ara el txec Karel Černý, el suís Frisco Millioud o l'alemany Fritz Lewy, que incorporaran al cartell català els nous plantejaments dels

seus països d'origen. En especial, Černý va ser un autor actiu en la publicitat comercial (cartells per als mitjans Molfort's) i el seu estudi va ser un centre important on van treballar altres autors, com ara la russa Mariana Goncharov «Fair» o l'escriptor Pere Calders. Per la seva banda, Lewy, que firmava amb el monograma LY, va ser un cartellista actiu sobretot durant la guerra, amb treballs en què incorpora un dibuix simplificat i geomètric i els símbols estadístics que havien creat Otto Neurath i Gerd Arntz. També és en temps de guerra que apareixen alguns dels pocs noms femenins en aquesta història, com ara Carme Millà o la nena Mariona Lluç.

L'esclat de la Guerra Civil espanyola va donar lloc a un dels grans moments de la nostra tradició gràfica recent: la producció barcelonina i valenciana és destacada i els cartells que es van imprimir durant mil dies de guerra són un testimoni d'aquell moment convuls. Un conjunt de creadors més o menys compromesos va omplir els carrers de ciutats i viles amb unes obres excel·lents que avui són objecte d'estudi i col·leccionisme.

En aquest context és brillant l'aportació dels cartellistes valencians, encapçalats per Josep Renau,³ virtuós de l'aerògraf des dels primers cartells per a la fira de juliol (1929 i 1931) i autor de cartells turístics (com *València, jardín de España*, del 1930, síntesi de barraques, tarongers, palmeres i la llum del Mediterrani) i de cinema (durant la guerra i a l'exili de Mèxic). Aviat assoleix un estil personal, com en el cartell per a la piscina Arenas (1932), amb un punt de vista contrapicat, colors irrealistes i un erotisme elegant. Els cartells que Renau fa a València, Madrid i Barcelona durant la guerra, alguns dels quals amb incorporació d'imatge fotogràfica (com *El comisario, nervio de nuestro ejército popular*, per al Partit Comunista), són dels més destacats de la notable producció bèl·lica a la zona republicana.

Un altre gran nom del cartell valencià de guerra és Manuel Monleón. Com Renau, va destacar en l'ús de l'aerògraf i com autor de fotomuntatges, especialment per a la revista anarquista i naturista *Estudios*. Els seus cartells de guerra, en canvi, són fets només amb un dibuix expressiu i directe, que devia impactar en l'espectador. També pertanyen a aquest grup valencià el ja esmentat Artur Ballester, que s'especialitzà en un dibuix de personatges d'un figurativisme èpic, amb colors vius (*¡Loor a los héroes! o Campesino: trabaja para el pueblo que te ha liberado*), o el seu germà Vicent, que firmava V. Ballester Marco, autor d'uns cartells de dibuix més esquemàtic que posen l'elegància Déco al servei de consignes bèl·liques i revolucionàries.

També molt actiu durant la guerra, el cartellisme de Vicent Canet ja havia donat abans molts bons fruits. El 1923, en el cartell per a la coronació de la Mare de Déu dels Desemparats, patrona de València, mostrava el seu sentit decoratiu i el domini del color amb la imatge religiosa envoltada de flors que dibuixen la bandera valenciana; i sobretot despunta amb els cartells de les festes de primavera dels anys 1927, 1928 i 1929, en els quals fa *zoom* en elements naturals (flors, una papallona, una oreneta) plasmats amb

tintes planes, igual que va fer al cartell per a l'exposició de Belles Arts de València de 1934. Durant la guerra va presidir el sindicat d'artistes que englobava els cartellistes amb el seu taller d'arts plàstiques. Com molts altres autors compromesos, després va ser depurat pel règim de Franco. Altres autors que no s'havien exiliat van córrer una sort pitjor, com ara Lorenzo Aguirre, autor de cartells per a les festes de fogueres d'Alacant, que va ser executat.

Altres artistes valencians actius durant la guerra i també després són Lluís Dubón, Rafael Raga o Ferran Cabedo Torrents. Alguns, com Josep Peris Aragó, van destacar en el gènere del cartell de cinema, tant abans com després de la guerra.

Alguns cartellistes van prendre part en l'esforç propagandístic des de les dues ciutats, seguint el Govern de la República i els seus ministeris, que, fugint de les bombes que assolaven Madrid, va establir-se primer a València i després a Barcelona. Sovint en l'òrbita de Josep Renau, que va ser director de la propaganda gràfica del Govern espanyol, trobem el polonès Mauricio Amster o el madrileny José Bardasano, però també el valencià Gori Muñoz, que fan obres destacades a les dues ciutats.

Pel que fa als autors barcelonins que van despuntar durant la guerra del 1936-1939, cal destacar noms com el de Carles Fontserè, autor d'obres que han esdevingut icòniques, com ara la imatge del pagès amb la falç alçada i el lema «Llibertat!», i que als seus llibres de memòries⁴ ha donat una visió completa del que van significar aquells mesos d'efervescència creativa al compàs de la guerra i de l'exili posterior; Lorenzo Goñi, de qui es recorda sobretot el cartell *I tu, què has fet per la victòria?*, amb el soldat ferit que increpa l'espectador assenyalant amb el dit índex, com en altres cartells famosos, i Martí Bas, autor prolífic que va fer alguns cartells de gran format en suport de la fabricació d'armament, com ara *Feu tancs!* o *Indústria de pau? De guerra!*

La creació de cartells durant la guerra va ser sobretot monitoritzada des dels partits i sindicats, però a Catalunya es va vehicular també a través del Comissariat de Propaganda, que es va encarregar de difondre consignes per diversos mitjans (també amb llibres i revistes il·lustrades, emissions de ràdio, noticiaris cinematogràfics...) i que, en el cas del cartell, va donar lloc a diferents treballs basats en la fotografia, com el cèlebre *Aixafem el feixisme!*, de Pere Català Pic, amb la imatge d'una espadanya, el calçat de les classes populars, que trepitja una creu gammada.

Certament, l'aportació individual d'aquests autors i d'altres, com el també pintor Antoni Clavé, Cristóbal Arteché, Ricard Fàbregas, Albert Sanmartí «Artel», Solà, Rafael Tona, Josep Subirats, Friedfeld... amb els ja esmentats Sim, Lewy, Garcia Falgàs, i molts altres d'anònims, forma un conjunt que ha estat sovint destacat com un cant del cigne de la tradició del cartell a Catalunya: el final de la Guerra Civil i l'inici de la dictadura de Franco van suposar l'exili de molts d'aquests autors i el silenciament de molts altres, de manera que l'any 1939 es considera un final d'etapa.

LES INFRAESTRUCTURES DEL CARTELL: ASSOCIACIONS, COL·LECCIONISTES, IMPREMTES

Aquesta cinquantena d'anys de cartellisme va ser testimoni de com es consolidava la professió, des del punt de vista dels seus conreadors, que van millorar els mitjans de formació i es van organitzar en plataformes diverses que defensaven els seus interessos, però també pel que fa a l'acceptació pública del seu treball, que va passar de ser considerat un mitjà publicitari a ocupar un lloc destacat en el discurs cultural, en tant que art a l'abast de tothom, característic de les ciutats modernes.

En efecte, ja hem esmentat com el primer esclat del cartell modernista va ser seguit amb entusiasme per crítics locals i forans, que en parlaven en revistes especialitzades. I també era objecte de colleccionisme, que aviat va obtenir la consideració patrimonial: la gran col·lecció de Lluís Plandiura era adquirida el 1903 per als museus públics de Barcelona. També provocaven un interès enorme els concursos de cartells, dels quals sortien algunes de les obres més recordades. Aquesta dinàmica es va anar apaivagant de mica en mica, fet que significa que el cartellisme ja estava integrat plenament en la vida artística i social de les dues ciutats.

És sobretot a Barcelona que es duen a terme més iniciatives en aquest sentit. L'associacionisme tindrà un punt culminant durant els anys de la República, amb la constitució, el 1931, de l'Associació de Cartellistes, força activa, que organitza exposicions, és present als jurats dels nombrosos concursos de cartells i comença a editar una revista (1936) que queda estroncada per l'esclat de la Guerra Civil. Abans, però, el cartell ja tenia un lloc en les organitzacions de publicitaris que es crearen a l'entorn de Pere Prat Gaballí, introductor a Europa de les tècniques de l'anomenada «publicitat racional». Després d'organitzar un curs de teoria i pràctica de la publicitat, el 1915, Prat Gaballí va reunir al seu voltant un grup de deixebles de talent que van divulgar els seus ensenyaments des de les agències de publicitat recentment creades, a través de llibres i revistes especialitzades, a les aules de les acadèmies de comerç i també al si del Publi-Club, actiu des de 1927 i que el 1935 ja tenia prou importància per organitzar el Congrés Internacional de la Publicitat. Aquests teòrics i pràctics de la publicitat analitzen el fenomen des de molts punts de vista (psicològic, perceptiu, econòmic, ètic...) fins a assolir els millors resultats, tant per a l'anunciant com per al destinatari, sense faltar a la veritat. Per a ells, el cartell és un mitjà poderós en una estratègia global que comprèn anuncis de premsa, enviaments postals, disseny d'envasos i embolcalls, agençament dels aparadors de les botigues, etcètera.

Amb l'esclat de la Guerra Civil espanyola prenen més força les organitzacions sindicals. A València va estar actiu un sindicat d'artistes que englobava dibuixants, pintors, escultors i cartellistes; a Barcelona es va crear una plataforma, el Sindicat de Dibuixants Professionals, que fou responsable de molts dels cartells editats en els pri-

mers mesos de guerra. En tots dos casos, els cartellistes s'organitzaren en tallers col·lectius, des dels quals elaboraren tots els passos del disseny, des d'un petit esbós fins a l'execució de l'art final llest per a la impressió.

Tot i que no existien escoles específiques on es poguessin aprendre les tècniques del disseny i elaboració de cartells, a les dues ciutats hi havia les escoles de belles arts i d'arts aplicades en les quals, en algun moment, s'impartien ensenyaments reglats de dibuix publicitari. Tant l'Escola de Llotja a Barcelona com l'Acadèmia de Sant Carles a València són focus de formació de la majoria d'artistes que hem vist en aquest article, i en alguns moments s'hi afegien altres centres, com les escoles barcelonines d'arts i oficis, amb assignatures específiques de cartellisme. També alguns artistes dirigien acadèmies privades de dibuix o bé formaven als seus tallers els futurs cultivadors del gènere.

També es donava el cas d'especialistes que arribaven a la mestria del seu ofici des de dins de la professió, en entrar com a aprenents a grans impremtes especialitzades a l'interior de les quals hi havia sovint un estudi de dibuix que elaborava els projectes. Els joves que hi entraven (quasi sempre homes; hi ha poques dones en aquesta etapa) anaven aprenent els rudiments de la professió i rebien progressivament encàrrecs més importants.

Són nombroses les impremtes que es dedicaven a fer cartells. Ja hem esmentat algunes de les més destacades del període modernista a Barcelona, com la d'Antoni Utrillo o la Gual, però n'hi ha moltes més, com ara Thomas, Henrich o Rieusset. Una de les més punteres va ser la ja esmentada Seix & Barral, resultat de la fusió de dos establiments anteriors i que tenia un estudi de dibuix amb una nòmina important de grans noms encapçalats per Ricard Giralt Miracle, considerat un dels pares del disseny gràfic modern a Catalunya. Altres tallers destacats, actius sobretot als anys trenta, són Atlàntida, Barguñó o Grafos. Pel que fa a la ciutat de València, els tallers més importants van ser el de Simeón Durá i el d'Ortega, que van funcionar durant dècades amb unes plantilles de treballadors extenses i que produïen la major part dels cartells taurins i festius que s'enganxaven per les parets de tot Espanya, a més de nombrosos treballs comercials. Al costat d'aquestes impremtes, també van destacar Aviñó, Mirabet o Gráficas Valencia. Les dues ciutats van treballar assíduament al servei de clients de tot l'Estat, en especial per a les Balears, tot i que hi existien alguns tallers competents, com ara Empresa Soler de Palma, de la qual coneixem un excel·lent cartell de F. Mellado per als jocs florals esperantistes de 1925.

La tipologia més habitual del cartell és la del que s'enganxava pels carrers, a vegades anàrquicament, als murs de les cases i més endavant en indrets reservats (cartelleres, columnes anunciadores...). Això va dur a establir un format estàndard que a Barcelona i a València era de 100 × 70 centímetres, amb els seus múltiples i divisors (la meitat, o una quarta part, o bé el doble o el quàdruple; hi ha formats especials allargats, com els cartells de fires i els taurins). Generalment, els cartells barcelonins i valencians són ver-

ticals, amb molt poques excepcions. Una variant del cartell imprès sobre paper és el de llauna, que podia resistir més temps les inclemències de la intempèrie. Algunes impremtes s'hi van especialitzar: la més destacada va ser la fàbrica Gottardo de Andreis, de Badalona. També es feien plafons de rajola, per a les façanes de les botigues i altres establiments, que sovint eren una traducció en aquest material de cartells publicats prèviament en paper. Al costat d'aquests cartells de carrer, n'existien altres tipologies, com ara el d'interior, generalment muntat sobre cartó, que es podia trobar sobretot als establiments comercials (sobre els taulells, a les parets o als aparadors). Aquesta mena de cartells permetia algunes fantasies, com ara el trepat, perfils més variats que no el simple rectangle, incorporació de relleus i calats o fins i tot, en alguns casos, l'articulació de parts de les figures. Algunes vegades, aquests cartells de cartó servien com a suport de calendaris.

EL CARTELL EN EL PATRIMONI I EN LA RECERCA

Tot aquest llegat d'imatges coloristes es pot conèixer —i se'n pot gaudir— actualment gràcies als col·leccionistes i als museus d'arreu del món que n'han conservat exemplars. Els cartells són, per la seva mateixa naturalesa, obres fràgils i efímeres: en principi, la seva vida útil no va més enllà de les dates de l'esdeveniment pregonat o la vigència en el mercat del producte comercial que anunciaven, i per això el suport de paper que s'utilitzava no era de la millor qualitat i estava a la mercè de qualsevol mà que el podia arrencar, guixar... o enganxar-hi al damunt un altre cartell de la competència.

Per això sembla miraculós que s'hagin conservat exemplars de tants cartells. No podem assegurar que es puguin arribar a conèixer tots els que es van fer a les dues ciutats en aquest període i, en realitat, n'hi ha alguns que estan documentats fotogràficament, però que, fins ara, no han estat localitzats en cap col·lecció i en principi es poden donar per perduts. Però existeixen diversos centres patrimonials on es conserven i es poden consultar aquestes obres, tot i que no existeix cap museu específic del cartell, com altres que hi ha arreu del món. Sense ànim d'exhaustivitat, esmentem els fons de cartells que es conserven al Museu Nacional d'Art de Catalunya, a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona o a la Biblioteca Nacional de Catalunya, com també a la Biblioteca Valenciana, a l'Arxiu de la Diputació de València o a l'Institut Valencià d'Art Modern, entre d'altres.

Alguns museus tenen fons especialitzats, com ara el Museu Faller de València, amb els cartells que anuncien la festa més coneguda de la ciutat, o bé l'Institut del Teatre de Barcelona, amb un conjunt notable de cartells d'espectacles. La Filmoteca de Catalunya i l'Institut Valencià de Cultura conserven mostres destacades de cartell cinematogràfic.

Hi ha diversos reculls especialitzats en cartell polític dels anys trenta i sobretot de la Guerra Civil, com la bi-

blioteca Pavelló de la República a Barcelona, o les col·leccions de la Universitat de València, de l'Abadia de Montserrat o del Museu de Reus, entre d'altres. Hi ha altres centres que conserven interessants mostres de cartells catalans i valencians de la guerra, com ara la Biblioteca Nacional de España, a Madrid (que també té mostres d'altres períodes i temàtiques) i el Centro Documental de la Memoria Histórica, a Salamanca, i diversos museus i universitats d'arreu del món: l'Imperial War Museum a Londres, la Library of Congress a Washington, la Brandeis University a Massachusetts, la col·lecció Taboureau a Sena i Marne, entre d'altres.

Convé no oblidar l'aportació important dels col·leccionistes privats. Els més destacats són Marc Martí i Jordi Carulla, a Barcelona, però també Mateu Llinàs, especialitzat en cartells de cartó i de llauna; i a València, Josep Huguet, la col·lecció del qual està dipositada al Museu de la Impremta del Puig de Santa Maria. També tenen un paper important en la divulgació d'aquest patrimoni gràfic les publicacions, monogràfiques o generals, que es refereixen d'una manera o d'una altra als cartells, com ara els estudis d'Enric Jardí —*El cartellisme a Catalunya*, de 1983—⁵ i de Rafael Contreras —*Carteles y cartelistas valencianos*, de 2003—,⁶ i les edicions de Jordi Carulla, que reproduïxen a tot color les obres de la seva col·lecció.⁷ No es poden oblidar els nombrosos llibres sobre el cartell de la Guerra Civil espanyola o els estudis dedicats a alguns autors indiscutibles, com ara Ramon Casas,⁸ Josep Morell o Josep Renau. Recentment, es poden trobar moltes dades a la xarxa, ja sigui als catàlegs en línia dels centres patrimonials o en una gran diversitat de pàgines web, blogs i repertoris d'imatges.

CONCLUSIÓ

Els cartells són un mitjà apte per divulgar missatges de tota mena. Al llarg d'aquestes pàgines han anat apareixent diferents gèneres de cartell que els artistes catalans i valencians van conrear amb professionalitat i eficàcia. El cartell per a productes comercials, en tots les seves variants; la propaganda d'establiments, des de petites botigues fins a grans magatzems; el cartell de turisme i el que anunciava fires, festes i celebracions, congressos, exposicions, espectacles diversos... El cartell religiós i el polític, les campanyes de sensibilització social o higiènica; el cartell de guerra i molts altres gèneres són testimonis de l'època i actualment ens serveixen per conèixer millor la societat del passat, des de la vida quotidiana fins als grans fets de la història.

Tots aquests cartells produïts a Barcelona i a València entre el final del segle XIX i l'any 1939 formen un conjunt destacat que reflecteix la societat, la comunicació i la cultura de mig segle ple de canvis i d'assoliments en el qual es va forjar la modernitat, i són un repertori d'imatges informatives, evocadores i, en alguns casos, mostres inoblidables de l'habilitat d'uns artistes de primera línia.

NOTES I REFERÈNCIES

- [1] Romà de la CALLE, Javier PÉREZ ROJAS *et al.* *J. Segrelles. Cartells i esbossos*. Ajuntament de València, València 1995.
- [2] Marc MARTÍ. *Morell Cartells*. Marc Martí, Barcelona 2001.
- [3] Albert FORMENT. *Josep Renau: Catálogo razonado*. IVAM, València 2004.
- [4] Carles FONTSERÈ. *Memòries d'un cartellista català*. Pòrtic, Barcelona 1995.
- [5] Enric JARDÍ. *El cartellisme a Catalunya*. Destino, Barcelona 1983.
- [6] Rafael CONTRERAS JUESAS. *Carteles y cartelistas valencianos*. Ajuntament de València, València 2003.
- [7] Jordi CARULLA. *Catalunya en 1.000 cartells*. Postermil, Barcelona 1994; Jordi CARULLA, Arnau CARULLA. *Espanya en 1.000 carteles*. Postermil, Barcelona 1995; Jordi CARULLA, Arnau CARULLA. *La Guerra Civil en 2.000 carteles*. Postermil, Barcelona 1997. 2 v.; Jordi CARULLA, Arnau CARULLA. *La publicidad en 2.000 carteles*. Postermil, Barcelona 1998. 2 v.
- [8] Santi BARJAU, Arcadi CALZADA *et al.* *El cartellisme de Ramon Casas*. Fundació Caixa Girona, Girona 2006.

NOTA BIOGRÀFICA

Santi Barjau (Barcelona, 1962) és doctor en història de l'art per la Universitat de Barcelona, amb una tesi dedicada a la impremta Oliva de Vilanova (publicada el 2002 sota el títol *Art i aventura del llibre*). El seu camp d'interès preferent és el cartellisme de la primera meitat del segle xx, temàtica que ha tractat al blog *Els «meus» cartellistes* [cartellistes.blogspot.com]. Ha dedicat atenció a l'arquitectura modernista catalana i en especial a l'arquitecte Enric Sagnier, tema de la seva tesi de llicenciatura. Ha treballat al Museu de les Arts Gràfiques de Barcelona i als departaments gràfics del Museu Nacional d'Art de Catalunya i de l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, on exerceix actualment.